

דברי הקונגרס הבינלאומי השישי
לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח

לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרויותיהם

עורך:

דוד מ' בונים

משגב ירושלים

מוסד ביאליק • ירושלים

עריכת הלשון:
אנגלית: אבלין קטרק
ספרדית: פלורנדה פ' גולדברג
עברית: אברהם בן-אמתי
צרפתית: יהודית גרומבך

ספר זה הוצא לאור בסיוע:
הקרן הלאומית למדע
וקרן דורה שורץ, המכון למדעי היהדות על שם מנדל,
האוניברסיטה העברית בירושלים

מסת"ב 7-985-342-965-978

©

כל הזכויות שמורות למשגב ירושלים
ולמוסד ביאליק • ירושלים, תשס"ט
סדר ועימוד: יהודית שטרנברג
נדפס בדפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

1	הקדמת העורך
	א. לשונות היהודים: עיון סמנטי השוואתי
21	יעל רשף התפתחויות סמנטיות שרקען טקסטואלי בלשונות היהודים
	ב. ספרדית-יהודית (ג'ודזמו, חכיתיה, לאדינו)
	1. עיונים לשוניים
45	סיריל אסלנוב המעתק $[mw] < [nw]$ בספרדית יהודית: תיאור ופירוש
55	יעקב בן-טולילה לשון ותרכות בשאלוניקי היהודית
62	אורה (רודריג) שורצולד סוגות בספרדית יהודית על פי תכונות חיצוניות ופנימיות של טקסט
	2. עיונים ספרותיים והיסטוריים
81	עליזה מיוחס ג'יניאו הדים לפולמוס הדתי עם הנוצרים בפירושו של ר' יעקב כולי לספר בראשית בחיבור מעם לועז (ת"ץ/1730)
91	מיכל הלד למשמעותה של יצירה דו-לשונית ספרדית יהודית $\Leftrightarrow$ עברית בשלהי המאה העשרים בישראל
106	ירון הראל "ליקוטי אמרים אין לאדינו" – על ספרות הפולמוס של הרב רפאל קצין
120	רינה לויין מלמד בואינה צרפתי: חייה ומפעלה בלאדינו
128	שמואל רפאל השואה בשירתה של בואינה צרפתי-גרפינקל משאלוניקי
142	אליעזר פאפו הגדת הפרטיזנים: צחוק קרנכלי כדרך התמודדות עם טראומות הרדיפה והלוחמה וכאמצעי להבניית הזיכרון הקבוצתי

ג. ערבית-יהודית

219	יצחק אבישור	לשון העיתונות הערבית היהודית העיראקית והמרכיב העברי שבה
242	אהרן ממן	מדרש עשרת הדיברות במוגרבית יהודית נוסח צפרו
256	מאיר נזרי	תבנית סטרופית ייחודית בשירה הערבית יהודית במרוקו בהשפעת המלחון

ד. ארמית-יהודית חדשה

281	יפה ישראלי	הספרות שבכתב בארמית החדשה של יהודי כורדיסטן הפרסית, ניב סקיז
301	אולגה קפליוק	הארמית החדשה של היהודים כראי להשפעות זרות

ה. לשונות יהודי אתיופיה

311	יצחק גרינפלד	התחרות בין הלשונות בקרב בית ישראל
-----	--------------	-----------------------------------

ו. פרסית-יהודית ותג'יכית-יהודית

319	תמר גינדין	המרכיב העברי בפרסית יהודית קדומה
336	חנה טולמס	יסודות עבריים-ארמיים בתג'יכית-יהודית
347	ג'ורא פוזיילוב	השווה והשונה בתרגומי ספרי קודש על ידי יהודי בוכארה בשלוש תקופות עלייה ממרכז אסיה

ז. לשונם של יהודי גרוזיה

363	ראובן אנוך	תרגום מסורתי של המקרא בלשון הדיבור של יהודי גרוזיה: תבסילי
-----	------------	---

ח. שפה וספרות קראית

379	דן ד"י שפירא	לשונותיהם וספרותיהם התורכיות של קראי מזרח אירופה
420	תקצירי המאמרים הלועזיים	
433	רשימת המשתתפים	

התפתחויות סמנטיות שרקען טקסטואלי בלשונות היהודים

יעל רשף

לשונות היהודים נוצרו בקהילות דוברים שבמרכז עולמן התרבותי עמדו הדת והמסורת היהודית. הבדל תרבותי זה מן החברה הסובבת תחם את גבולותיה של הקהילה הלשונית, והוא מהותי להגדרתן של לשונות היהודים כקבוצה בעלת מאפיינים משותפים על אף השתייכותן העקרונית לקבוצות לשונות שונות.¹

גורם מרכזי שהשפיע על עיצובן של לשונות היהודים היה אוצר הטקסטים היהודיים הקנוניים. טקסטים אלו, שמילאו תפקיד מרכזי בחיי הקהילות, השפיעו בדרכים שונות ומגוונות על המבנה הסמנטי של הלשונות הללו, והם מקורו של המרכיב העברי, שהוא מן המאפיינים המובהקים שלהן.² כפי שמציין בריאשר, הטקסטים היהודיים היו בגדר "משאב קבוע ומתמיד, שהזין את לשון הדיבור והעשיר אותה באוצר מלים עברי".³

בתוך כלל המרכיב העברי ניכרת השפעתו של אוצר הטקסטים היהודיים במיוחד באותם יסודות עבריים שנשאלו כצורתם מטקסט ספציפי הניתן לזיהוי. יסודות מעין אלה – הקשרם המקורי עמד באופן מוחשי וחי ברקע השימוש בהם, הדהד בתודעתם של הדוברים שהכירו אותו, והדגיש את מעמדם של הטקסטים היהודיים כמרכיב פעיל וחי בעולמם של בני הקהילות. מאמר זה יתמקד בקבוצה ספציפית של יסודות מסוג זה, שבהם הקשרו המקורי של היסוד העברי באוצר הטקסטים היהודיים מילא תפקיד פעיל בעיצוב הוראתו בלשון הדיבור. המדובר במקרים שבהם השתלב היסוד העברי בלשון הדיבור בהוראה חדשה, המבוססת על תהליכים סמנטיים שמקורם במטען ההקשרי שנשא עמו בתוך טקסט המקור שממנו נשאל. מורג הציע לתהליך זה את המונח **מטונימיה טקסטואלית**.⁴

תהליכים סמנטיים אלו גרמו על פי רוב לשינוי מוחלט בהוראת היסודות שפעלו עליהם

* חובה נעימה היא לי להודות לפרופ' מריה מודנה, שאפשרה לי להשתמש בחומר המצוי ברשותה ועדיין לא פורסם ושהבהירה לי כמה ממנהגיהם של יהודי איטליה. תודתי גם לדר"ר יהודית הנשקה ולגב' טלי שיטריט, שההתייעצות עמן במהלך איסוף החומר סייעה לי בפרטים ובכללים.

** המאמר נמסר לדפוס בשנת 2000, והוא כולל הפניות ביבליוגרפיות רק לאותם מקורות שעמדו לרשותי בעת כתיבתו.

1 לדיון בשאלת הגדרתן של לשונות היהודים ראו מאמרו הקלסי של רבין.

2 מורג, קורפוס, עמ' 40.

3 בריאשר, מרוקו, עמ' 178. דברים אלה, שנאמרו על לשונם של יהודי צפון-אפריקה, נכונים כמובן גם ללשונות היהודים האחרות.

4 מורג, המגבש, עמ' 200-202.

משום שיצרו גרעין משמעות חדש, המבוסס על ההקשר; גרעין זה המיר את המשמעות המילולית הבסיסית של מרכיבי היסוד העברי. התפתחויות סמנטיות נוספות שחלו ביסודות הללו וקבעו את הוראתם הסופית בלשונות הדיבור פעלו על גרעין המשמעות החדש, ולא על גרעין המשמעות המקורי שלהם בעברית. היסודות שתהליכים אלו חלו בהם מתאפיינים בכך שהן צורתם הן משמעותם נסמכות על מקורם הטקסטואלי. הבנת הוראתם במרכיב העברי אינה מתאפשרת על סמך היכרות עם המערכת הלקסיקלית והדקדוקית של העברית, אלא מחייבת גם היכרות עם הטקסט הספציפי שממנו נשאלו אל לשונות הדיבור, ולעתים קרובות גם עם תפקידו ונסיבות מימושו של טקסט זה בחיי הקהילות.

קיימים הבדלים גדולים בין לשונות היהודים ביסודות שבהם פעלו תהליכים הקשריים אלו ובתוצאותיהם הסופיות, אך עקרונות פעולתם של התהליכים הללו משותפים להן. בחינתן של דוגמאות שמקורן במגוון לשונות העלתה כי תהליכים אלו פעלו בשני כיוונים עיקריים: ספיגת משמעות מן ההקשר המילולי שבו מופיע היסוד העברי בטקסט שממנו נשאל אל לשון הדיבור, וספיגת משמעות מהקשר חוץ-טקסטואלי הנלווה בחיי הקהילות לשימוש בטקסט זה.⁵

מאמר זה יתרכז בתהליך ההקשרי הבסיסי שהוביל להיווצרות גרעין המשמעות החדש של יסודות מעין אלו במרכיב העברי. מטרתו אינה לספק ניתוח סמנטי מלא של מעתקי המשמעות שחלו ביסודות הללו בלשונות הדיבור, משום שניתוח פרטני שכזה יטשטש את קווי השיתוף המחברים ביניהם. העיקרון המנחה בארגון החומר הוא הרצון להבליט את פעולתו של תהליך סמנטי שלא זוהה עד כה, המשותף ללשונות היהודים השונות והמבהיר את דרך היווצרותם של ביטויים שנידונו עד כה בידי החוקרים במבודד, כל מקרה לגופו. לנוכח מטרה זו נידונו כאן במלואם רק אותם ההיבטים הנוגעים ישירות לתהליך הסמנטי ההקשרי שהוא מוקד ענייננו, ולעומת זאת נמנעתי מלהרבות בפרטים שאינם חיוניים להבנת תהליך זה, ושמוקדם במחקרים המוקדשים לתיאורן של לשונות יהודים ספציפיות.

יסודות ששימשו בלשונות הדיבור שימוש חופשי הובחנו במידת האפשר מן היסודות שנקרו בהן רק כחלק מצירוף כבול,⁶ אך לא תמיד הובאו פרטים מלאים על הגייתם של הביטויים, תצורתם, דרכי שימושם המדויקות, תפוצתם בקרב הדוברים וכדומה. לצרכים אלו מופנה הקורא אל המקורות הביבליוגרפיים שמהם צוטטו הדוגמאות הנידונות במאמר, כל מקור ומידת הפירוט, הדיוק וההקפדה הנהוגה בו. לשם הבלטת התהליכים הסמנטיים ההקשריים המשותפים ליסודות המקובצים כאן אף התמקד הדיון רק באותן המשמעויות המשקפות תהליכים אלו, ולא נסקרו שימושים אחרים של אותם יסודות עצמם, שבהן מצטמצמת השפעתו של טקסט המקור למישור הצורני.⁷

היסודות המובאים כאן הם רק מבחר מתוך כלל הדוגמאות לתהליך שנמצאו בחומר שנאסף בידי חוקרי לשונות היהודים.⁸ קיבוצם יחד והעמדתם זה בצד זה נועדו להצביע על מציאותו

5 מקובל המינוח קו-טקסט לציון ההקשר המילולי, וקונטקסט לציון ההקשר החוץ-לשוני.
6 הצירופים הכבולים הובלטו באמצעים גרפיים המבחינים אותם משאר הטקסט, ולו בתרגום מילולי במידת הצורך.

7 כך למשל במהלך הדיון ביסוד עושה שלום לא יוזכר השימוש בו בדרום-מערב צרפת לציון אמירת שלום, ובמהלך הדיון ביסוד חד גדיא לא יוזכר השימוש בו בידיש בהוראת "בית סוהר", וזאת משום שהוראות אלה אינן תוצאות פעולתו של תהליך סמנטי הקשרי מן הסוג הנידון כאן, אלא תוצאות תהליכים סמנטיים אחרים.

8 מלבד החומר שראה אור ברפוס נבדקה התופעה בחומר שעדיין לא פורסם מתוך מאגר המילון הסינופטי של המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל שבאוניברסיטה העברית, ומתוך מאגר היסודות העבריים

ועל מגוון דרכי פעולתו של תהליך סמנטי האופייני ללשונות היהודים והמאגר אותן יחדיו. אמנם אין מדובר בתהליך שכיח, ורבים מן הביטויים שבהם חל לא התפשטו בלשונות הדיבור אלא היו מוכרים לדוברים מועטים בלבד, אך עצם פעולתו של התהליך משותפת לכל הלשונות שנבדקו. קיומו במגוון לשונות יהודים, שונות ואף רחוקות זו מזו, משקף את הדמיון העקרוני בתפקידו של אוצר הטקסטים היהודיים בעולמן התרבותי של כל הקהילות.

1. תהליכים שמקורם בהקשר המילולי

הסוג האחד של התפתחויות סמנטיות שרקען טקסטואלי בלשונות היהודים מתבטא בהקניית הוראה חדשה ליסודות עבריים על בסיס ההקשר המילולי הספציפי שממנו נשאלו יסודות אלה אל לשונות הדיבור. המגע שנוצר בתוך טקסט מוכר בין היסוד העברי לחומר הלשוני המקיף אותו אפשר לו לספוג משמעות מילים המופיעות בקרבתו ואף מן ההקשר הכולל, ולרכוש הוראה חדשה, שאינה קשורה להוראתו המילולית בעברית אלא משקפת את פעולתם של תהליכי משמעות הקשורים. ההיכרות עם טקסט המקור היא הבסיס להבנת הוראתו החדשה של היסוד העברי בלשונות הדיבור. המקור העיקרי לסוג זה של התפתחויות סמנטיות הוא המקרא, ובפרט קטעי המקרא המוכרים והשגורים בפי בני הקהילות.

1.1 ספיגת הוראתה של מילה המופיעה בטקסט המקור בקרבתו של היסוד העברי שנשאל אל לשון הדיבור

יסודות עבריים שמקורם בטקסט מוכר וניתן לזיהוי שימשו לעתים בלשונות היהודים תמורת מילה או צירוף המופיעים בקרבתם בטקסט זה. משמעותם המילונית של יסודות אלה הומרה בהוראת המילה או הצירוף הנקרים סמוך אליהם בטקסט המקור, ובתהליך ההמרה רכשו יסודות אלה גרעין משמעות חדש, שבדרך כלל אין כל קשר בינו לבין המשמעות המילונית הבסיסית של מרכיביהם. כך למשל נאמר בחלב הביטוי הַן פִּלְתִּיפּוּל (=הוא בתיפול) על אדם הנתון בחרדה, על יסוד שמות טו 16 "תפל עליהם אימתה ופחד". המילה תיפול שבביטוי זה רומזת אל המילים אימתה ופחד המופיעות בהמשך הפסוק המקראי, ומשמעותן של מילים אלו – ולא של המילה תיפול עצמה – היא היסוד להוראתו של הביטוי בלשון הדיבור. פסוק מקראי זה היה מוכר היטב לבני הקהילה, משום ששירת הים שבה מקורו מושרת בצוותא ובקול בפי כל המתפללים בתפילת השחרית של שבת על פי נוסח ספרד ועדות המזרח.

העברת המשמעות מיסוד עברי אחד למשנהו חלה על פי רוב ישירות על בסיס המגע ביניהם בטקסט המקור, אך לעתים התרחשה בתיווכו של תהליך השִׁמְט (אליפסיס), שהיה כרוך בשלב ביניים שבו הפך צירוף המילים המופיע בטקסט המקור למטבע לשון. כך, למשל, על פי ישעיהו כג 16 "קחי כנור סבי עיר זונה נשכחה" שימשו בספרדית היהודית בהוראת "יצאנית"

באיטלקית היהודית שנאסף בידי פרופ' מריה מודנה מאוניברסיטת מילנו. תודתי על הרשות שניתנה לי להיעזר בשני מאגרים אלה.

9 מורג, המגבש, עמ' 200. בבגדאד מתועד שימוש בביטוי המקראי השלם תיפול עליהם אימתה ופחד (רבי, מס' 333). הצורה תיפול משמשת במרכיב העברי גם בתאפילאלת שבמרוקו, ושם משמעותה "ייאוש, עצב, דממה" (בר־אשר, מרוקו, עמ' 179).

הן הצירוף **זונה נשכחה** הן המילה **נשכחה** בלבד, שהיא תוצאת השמט מצירוף זה.¹⁰ שתי האפשרויות מתועדות בלשונן של קהילות נוספות.¹¹ תוצאת תהליך ההשמט מתבטאת אף היא בהעברת משמעותה של מילה אחת לאחרת על יסוד מגע טקסטואלי ביניהן, אך בעוד במקרים מעין **תיפול** חלה העברת המשמעות ישירות בעת שאילת הביטוי מן הטקסט העברי אל תוך לשון הדיבור, במקרים של השמט חל התהליך בשני שלבים: הפיכת צירוף מילים מן הטקסט לביטוי קבוע, ותהליך של השמט שחל בביטוי קבוע זה. בחומר שבידי יש רק עדויות מועטות לתהליך דו-שלבי של השמט, ונראה כי על פי רוב חלה העברת המשמעות ישירות בעת שאילת היסוד העברי מטקסט המקור אל תוך המרכיב העברי. עם זאת, בהיעדר עומק היסטורי לתיעוד ממרבית הלשונות קשה לקבוע מסמרות בעניין.

העמדת התהליך ההקשרי מלשונה של קהילה אחת לצד שימושים מקבילים בלשונן של קהילות אחרות מחדדת את ההבדל בין שאילה טקסטואלית רגילה לבין שאילה טקסטואלית המלווה בספיגת משמעות מן ההקשר. בלשונן של ארבע קהילות נרשם השימוש בביטוי שמקורו במגילת אסתר כתגובה להצטרפות גוי או אדם לא-רצוי אל הנוכחים. ביידיש¹² ובערבית היהודית של תוניסיה¹³ נאמר בנסיבה האמורה **ויבוא המן**, על פי "ויבא המלך והמן" (אסתר ה' 5; ז' 1), בבגדאד נאמר **והמן בא**, על פי "ויאמר המלך מי בחצר והמן בא לחצר בית המלך החיצונה" (שם ו' 4),¹⁴ ואילו במוצל שבעיראק נאמר, על יסוד אותו פסוק עצמו, **מי בחצר**.¹⁵ כל הביטויים הללו נשאלו כצורתם ממגילת אסתר, ושימושם בלשונות הדיבור משקף את הקונוטציות הקשורות בשמו של המן, אך רק במוצל משתקפת פעולתו של התהליך ההקשרי העומד במוקד ענייננו. בקהילות האחרות שמו של המן מפורש, ואזכורו מייצג את האדם הלא-רצוי שהופעתו עוררה את השימוש בביטוי. במוצל, לעומת זאת, אין קשר נראה לעין בין המילים **מי בחצר** לבין הסיטואציה, ומטרת אמירתן היא לרמוז אל המילים העוקבות להן בפסוק, **והמן בא**. כך מיוצג במוצל בצורה מרומזת התוכן המובע בצורה מפורשת יותר בבגדאד, בתוניסיה ובקרב דוברי היידיש.

דוגמאות לתהליך קיימות בלשונות יהודים נוספות. בתימן נהוגה הייתה בעת הלקאת ילד שסרה האמירה קל ה' **הצדיק** (= אמור ה' הצדיק), על יסוד שמות 27 "ה' הצדיק ואני ועמי הרשעים". גם כאן המילים העבריות אינן משמשות כפשוטן, אלא רומזות אל המילים העוקבות להן בפסוק, ובהן תוכן התוכחה לילד המולקה.¹⁶ ביידיש שימשה הצורה **ליהודים** בהוראת "שמחה",¹⁷ על יסוד הפסוק "ליהודים היתה אורה ושמחה וששן ויקר. ובכל מדינה ומדינה... שמחה וששון ליהודים" (אסתר ח' 16-17). פסוק זה מוכר היטב לא רק מקריאת המגילה, אלא גם מסדר ההבדלה הנאמרת כל שבוע בצאת השבת. העברת משמעות ממילה שכנה בטקסט המקור משתקפת גם בצורה **שְׁכָמִי**, שגזרו יהודי תימן משמו של שכם בן חמור במשקל הקטנה

10 ראו בנבנשתי, עמ' 33, 75; בוניס, לקסיקון, עמ' 344 (המביא גם את צורת ההקטנה **נישקאחיקה**). **נשכחה** מתועד בהוראה זו גם בספרדית היהודית של צפון אפריקה (בן-טולילה, עמ' 62).

11 **זונה נשכחה** נרשם מפי אינפורמנטים בליוורנו שבאיטליה. **נשכחה** מתועד בערבית היהודית של קונסטנטיין ושל כמה קהילות במרוקו (בר-אשר, מרוקו, עמ' 182; הנ"ל, בחינות, עמ' 163-164).

12 הארקאווי, עמ' 212.

13 הנשקה, המרכיב, עמ' 434.

14 בן-יעקב, עמ' 53.

15 אבישור, פתגמים, עמ' 445.

16 רצהבי, עמ' 3; קארה, עמ' 138.

17 הארקאווי, עמ' 274.

נפוץ ומקובל בלשונם. שימושה העיקרי של צורה זו היה ככינוי גנאי לנער בור ועם הארץ, מתוך רמיזה לשמו של חמור, אביו של שכם, תוך ניצול המטען הקונוטטיבי שהמילה חמור נושאת עמה.¹⁸

המקרא הוא הטקסט העיקרי שעליו התבסס התהליך של ספיגת משמעות מן ההקשר המילולי, אך נרשמו גם דוגמאות לפעולתו על יסוד טקסטים מן הספרות שלאחר המקרא. על פי "מזכירין גבורות גשמים" שבמשנה (ברכות ה, ב) תועד כפי בני ג'רבה היסוד העברי גבורות בהוראת "גשם רב מאוד".¹⁹ דוגמה מן התפילה היא השימוש במילה העברית דמיון בהוראת "אתרוג" בתימן. הוראה זו מבוססת על ההקשר "ענה בידם אתרוג דמיון לב", המופיע בהושענא של רס"ג הנאמרת בתימן בחג הסוכות.²⁰ דוגמה מן התרגום נרשמה בלשון הסתרים בתימן. על יסוד שמות כג 5 "רובץ תחת משאו", שתרגומו "רביע תחות טועניה", ציין בתימן הצירוף תחות טועניה מטבע של רבע קרש. אמירתו של צירוף זה רומזת אל המילה רביע, המופיעה מיד לפניו בתרגום: זו הקנתה לו את המשמעות של "רבע", שאותה רצו להסוות מן הזר.²¹ מקרה מעניין של עירוב לשונות הוא הביטוי אין לנו מלך, ששימש בלשון הסתרים של יהודי איטליה כדי להזהיר שחפץ מסוים אינו עשוי ממתכת בעלת ערך, אלא מפח.²² הוראתו של צירוף זה מתבהרת מן העיון בנוסח תפילת אבינו מלכנו, שבה מקורו: "אין לנו מלך אלא אתה". המילים אין לנו מלך רומזות אל המילים אלא אתה העוקבות להן בתפילה, ואלו מתפרשות על פי האיטלקית è latta (= זה פח).

1.2 ספיגת תכנים מן ההקשר שבו מופיע היסוד העברי בטקסט המקור

דרך אחרת שההקשר המילולי עשוי להשפיע בה על הוראתם של יסודות במרכיב העברי היא ספיגת של תכנים מן הטקסט שממנו נשאלו אל לשונות הדיבור. במקרה זה היסוד העברי אינו רומז אל מילה ספציפית הנמצאת עמו במגע טקסטואלי בטקסט המקור, אלא אל תוכנו של הקטע שממנו נשאל. כך למשל באיטלקית היהודית נאמר הצירוף fare xori (= לעשות חורי) על לקיחת רווח לא מוצדק מעסקה שעשה אדם כבא כוחו של אחר.²³ וריאציה אחרת של הביטוי, va bene sullo hori (= בסדר על החורי), שימשה בלשון הסתרים בשוק כנוסחה מוסכמת בין המוכרים למתווכים, והבטיחה רווח טוב למתווך שהביא לקוח אל הסוחר.²⁴ הוראת שני הביטויים מבוססת על תוכן חלומו של שר האופים המצרי המסופר בפרשת וישב: "והנה שלשה סלי חרץ על ראשי ובסל העליון מכל מאכל פרעה מעשה אפה והעוף אכל אתם מן הסל מעל ראשי" (בראשית מ 16-17). הסיטואציה הכוללת המתוארת במקרא היא שהקנתה לביטוי את הוראתו בלשון הדיבור. חורי אינו משמש בהוראתו המילולית ואף לא ספג את הוראתה של מילה אחרת המופיעה לצדו, אלא את תוכן ההקשר השלם.

18 לעתים שימשה המילה גם בהוראה "עיר". ראו רצהבי, עמ' 275; קארה, עמ' 134.
19 הנשקה, שקיעים, עמ' 105. יסוד זה הוא תוצאת השמט מן הצירוף השגור גשם גבורות, ונוצר בתהליך דר-שלבי.

20 גויטיין, עמ' 276; רצהבי, עמ' 57; ובמפורט מורג, המלים, עמ' 103.

21 רצהבי, עמ' 293. וראו גם מורג, המגבש, עמ' 189-190 והערה 32.

22 שימוש זה נרשם בידי פרופ' מריה מודנה מפי אינפורמנטים בליוורנו ובפירנצה. על השתלבות מילים עבריות וארמיות בלשון הסתרים של דוברי ספרדית יהודית ראו מאמרה של שרה בונין-בנור בכרך זה.

23 קאסוטו, עמ' 189.

24 קמאר, עמ' 52-53.

בדומה לכך מתועד מתימן הצירוף **כי במקלי**, המבוסס על דבריו של יעקב "כי במקלי עברתי את הירדן הזה ועתה הייתי לשני מחנות" (בראשית לב 11). ההקשר המקראי שממנו נלקח הצירוף מתאר את עוניו של יעקב, ועל סמך תוכן זה נאמר הביטוי בלשון הדיבור על אדם עני וחסר כול. ²⁵ בתאפילאלת שבמרוקו שימש הצירוף **תיקח לה כביטוי של ויתור**, ²⁶ על יסוד "תקח לה פן נהיה לבוז" שבבראשית לח 23. בהקשרן המקורי מילים אלו פותחות את דבריו של יהודה בעת שוויתר על העירבון שהפקיד בידי תמר, והוויתור שהן מביעות בתוך רצף הסיפור המקראי הוא הבסיס להוראתן בלשון הדיבור. באיטלקית היהודית מתועד הביטוי *fare una ñefronata* (=לעשות מעשה עֶפְרוֹן), המכיל את שם הפעולה *ñefronata*, שנגזר משמו של עפרון החתי. ביטוי זה נאמר בלשון הדיבור על אדם המגלה נדיבות בדבריו אך אינו מממשה במעשים, ²⁷ מתוך רמיזה להתנהגותו של עפרון בפרשת מערת המכפלה (בראשית כג).

במקרים מסוימים גרעין המשמעות של היסוד העברי לא הומר לחלוטין בהוראה חדשה המבוססת על ההקשר הטקסטואלי, ומשמעותו המילולית נותרה אף היא רלוונטית לשימושו בלשון הדיבור. במקרים מעין אלה הוראתו של היסוד העברי בלשון הדיבור מתבססת על השילוב בין משמעותן המילולית של המילים המרכיבות אותו לבין תכנים שמקורם בהקשר שממנו נשאל אל המרכיב העברי. כך לדוגמה בבגדאד יכול היה אדם לסרב למשקה שהוגש לו באמרו **והשתייה כדת**, ²⁸ תוך רמיזה לאסתר א 8 "והשתייה כדת אין אנס". המילים המופיעות בכיטוי (והשתייה כדת) הגבילו את היקרותו של הביטוי ואילו המילים שהוא רומז אליהן (אין אונס) הקנו לו את הוראת הסירוב. ממרוקו מתועד השימוש בשלוש המילים הראשונות של בראשית לב 2 "**ויעקב הלך לדרכו ויפגעו בו מלאכי אלהים**" כנוסחת פרדה. ²⁹ גם כאן המשמעות המילולית של המילים הנאמרות מבהירה את השימוש בכיטוי בנסיבה של פרדה, ואילו תוכנן של המילים העוקבות בפסוק המקראי הוא ההופך אותו לנוסחת ברכה. השימוש ביסוד העברי **תִּמְחָה** ככינוי גנאי חריף לגוי במרוקו ³⁰ וככינוי גנאי לארמני במזרח גליציה ³¹ מקבל אף הוא את מלוא משמעותו ממקורו המקראי, המוכר גם מן התפילה "תמחה את זכר עמלק מתחת השמים" (דברים כה 19), וכך גם השימוש בתימן ביסוד העברי **ובאבוד** כקריאת שמחה על מותו של רשע או מפלתו. ³² היסוד העברי אמנם שומר במקרה זה על משמעותו המילונית, אך הרמיזה אל ההקשר המקראי המלא "**וּבְאָבֹד רְשָׁעִים רְנָה**" (משלי יא 10) עומדת בכירור ברקע נסיבות היקרותו בלשון הדיבור. ³³

בדומה לקבוצת המקרים שנידונו בסעיף 1.1 אף וריאציה זו של התהליך ההקשרי נפוצה

25 רצהבי, עמ' 128.

26 בר-אשר, מלים, עמ' 132.

27 קמאו, עמ' 170.

28 צירוף זה מופיע בלא הסבר אצל מיכאל, עמ' 24, ונסיבות שימושו נרשמו מפי מר נאג'י מוקמל.

29 תדגי, עמ' 540-541.

30 בר-אשר, מרוקו, עמ' 179, 182.

31 הארקאווי, עמ' 522. על פי עדותו של נ' ברגרין, המובאת אצל מרכוס, עמ' קכח (בהערה), שימש במזרח גליציה בהוראה זו גם היסוד העברי **עמלק**, אך הארקאווי אינו מציינה בערך **עמלק**, אלא מביאה בערך **תמחה** בלבד.

32 רצהבי, עמ' 1.

33 על פי המובא אצל רצהבי שימש הביטוי בתימן גם בווריאציות מלאות יותר. הביטוי השלם **ובאבוד רשעים** רינה שימש על פי עדותו של מר נאג'י מוקמל גם בבגדאד בנסיבות דומות.

בעיקר בפסוקי מקרא, אך יש לה דוגמאות גם מן הספרות שלאחר המקרא. כך למשל קטע המשנה "במה מדליקין ובמה אין מדליקין" (שבת ב, א), המצוטט בתפילת ליל שבת, הוא המקור לצירוף העברי **במה מדליקים**, שציין ברומא אדם לא החלטי המבזבז את זמנו.³⁴ ביטוי זה מתועד ברומא גם בצורה המקוצרת bammemme.³⁵ הצירוף לקמת הלל הזקן (=לגימת הלל הזקן) ציין בקאבס שבתוניסיה ובבגדאד שבעיראק אכילה גסה,³⁶ על יסוד המסופר בפסחים קטו ע"א "אמרו עליו על הלל שהיה כורכן בבת אחת ואוכלן שנאמר על מצות ומרורים יאכלוהו". הקשר תלמודי עומד גם ברקע השימוש בצירוף המקראי **בן פורת יוסף** (בראשית מט 22) כביטוי נגד עין הרע בפי יהודי המזרח.³⁷ תיווכו של המדרש "אמר להו אנא מזרעא דיוסף קא אתינא דלא שלטא ביה עינא בישא | =אמר להם: אני מזרע יוסף בא אני שלא שולטת בו עין רעה| דכתיב בן פורת יוסף בן פורת עלי עין" (ברכות כ ע"א) ניכר בבירור כבסיס לשימוש הביטוי בלשונות הדיבור.

לקטגוריה זו ניתן לשייך גם ביטויים שהוראתם בלשונות הדיבור מבוססת על עניינים הנזכרים בפרשות ששמן משולב בהם. כך למשל שמה של פרשת ויגש (בראשית מד 18 – מז 27) נרשם בלשונות היהודים בשני צירופים שונים זה מזה, הרומזים האחד לעניין הנזכר בתחילתה של הפרשה והאחר לעניין הנזכר בספרדית היהודית של צפון אפריקה שימש הצירוף קארה די **ויגש** [kara de vajiggaš] (=פנים של ויגש) לציון הבעה מתחננת,³⁸ תוך רמיזה לתחננוניו של יהודה אל יוסף בתחילתה של הפרשה (בראשית מד 18–34), ואילו במרוקו ובאיטליה נרשם הביטוי **כוהן/כוהנים של ויגש**, הרומז אל כוהני הדת המצריים הנזכרים לקראת סופה של הפרשה: "כי חק לכהנים מאת פרעה ואכלו את חקם אשר נתן להם פרעה" (בראשית מז 22). במרוקו נאמר הביטוי על כוהן שאינו ראוי לייחוסו זה,³⁹ ובאיטליה על אדם הטוען שהוא ממשפחת כוהנים אך יש ספק בדבר,⁴⁰ על אדם המתיימר להיות מה שאינו,⁴¹ או על רמאים וצבועים בכלל.⁴² שמה של פרשת **מקץ** (בראשית מא 1 – מד 17) נזכר בביטוי בשר של **מקץ**, המתועד במרוקו הן אצל דוברי ערבית (לחם די **מקץ**)⁴³ הן אצל דוברי ספרדית (קארני די **מקץ** [karne di mikés]).⁴⁴ הביטוי מציין בשר באיכות גרועה, על שם הפרות דקות הבשר הנזכרות בתחילת הפרשה. שמה של פרשת **כי תבוא** (דברים כו 1 – כט 8) נזכר בלשונן של כמה קהילות בביטויים הרומזים אל רשימת הפורענויות המנויה בה (דברים כח 15 ואילך). בספרדית היהודית שימש הצירוף בהוראה "מאורעות קשים" הן כיסוד לקסיקלי

34 דל מונטה, עמ' 237.

35 שם.

36 מורג, המגבש, עמ' 201.

37 לביטוי זה תיעוד נרחב מלשונן של קהילות שונות. לספרדית היהודית ראו למשל מרכוס, עמ' קכו; בוניס, לקסיקון, עמ' 129–130; בנבנשתי, עמ' 14. לקהילות המערב ראו למשל בראשר, אלג'יריה, §§43, 58, 71 (אלג'יריה); הנ"ל, מרוקו, 248 (מרוקו); הנשקה, שקיעים, §§29, 46, 59 (ג'רבה). לקהילות המזרח ראו למשל בן־יעקב, עמ' 25 (בגדאד); צבר, §34.

38 בן־טולילה, עמ' 63.

39 תדגי, עמ' 541–542.

40 נרשם בידי פרופ' מריה מודנה מפי אינפורמנטים מהעיר ליוורנו.

41 נרשם בידי פרופ' מריה מודנה מפי אינפורמנטים מהעיר פירנצה.

42 יוכנוביץ, עמ' 147.

43 תדגי, עמ' 541.

44 בן־טולילה, עמ' 63.

חופשי הן בתוך צירופים כבולים,⁴⁵ ובאיטלקית היהודית הוא תועד בקהילות שונות בכיטוי *avanzi di ki tavò* (= שאריות של כי תבוא),⁴⁶ המציין אף הוא מאורעות קשים שעברו על אדם מתוך שילוב בין השפעת הטקסט המקראי והשפעת האיטלקית. הצירוף הוא קאלק על הכיטוי האיטלקי *avanzi di galera* (= שאריות של בית הסוהר), אך בית הסוהר האיטלקי הומר בו ברמיזה אל הפורענויות הנזכרות בפרשת כי תבוא. השפעת הלשון המקומית בכיטוי המכוון לרשימת הפורענויות שבפרשה זו נרשמה גם בצפרו שבמרוקו. שם המילים הערביות אינן תזי, שהן תרגום המילים כי תבוא לערבית, שימשו בכיטוי המעורב עברית וערבית **קללות** אינן תזי (= קללות כי תבוא).⁴⁷

1.3 כיטוי הטקסט על שם מילה המופיעה בו

טקסטים מוכרים, כגון פרשות השבוע, תפילות וברכות, מכונים לעתים קרובות על פי מילותיהם הפותחות או מילים בולטות אחרות המופיעות בהם. תהליך זה נפוץ בעברית עצמה, אך התרחב בלשונות היהודים למקרים נוספים, ויצר שימושים שהם מיוחדים לבני קהילה מסוימת. כך למשל כונתה תפילת ההשכבה בשם **מנוחה** בג'רבה ובלוב, על פי תחילתו של נוסח ההשכבה לגבר,⁴⁸ ובשם **רחמנא** בתאפילאלת שבמרוקו ובקהילות מערב אלג'יריה, על פי תחילתו של נוסח ההשכבה לאישה.⁴⁹ בדומה לכך ציינו המילים **אשת חיל**, הפותחות את נוסח ההשכבה לאישה, את שמה של תפילה זו הן בפי יהודי בגראדו⁵⁰ הן בפי דוברים מן השכבה העממית בקהילות דרום-מערב צרפת.⁵¹ בניגוד ל**מנוחה** ול**רחמנא**, שהוראתן התרחבה לציון תפילת ההשכבה בכלל, נותר השימוש באשת חיל מצומצם לתפילת ההשכבה לאישה בלבד.

שמותיהם של רבים מן הטקסטים המוכרים בקהילות היו בסיס להתפתחויות סמנטיות נוספות, שהעניקו להם הוראות חדשות, המשקפות תכונה שהייתה אופיינית לטקסטים אלו בעיני הדוברים. יסודות שחלה בהם התפתחות זו לא ציינו בלשונות הדיבור את שם הטקסט בלבד, אלא השתלבו בהן בכיטויים נוספים. לדוגמאות מסוג זה המבוססות על שמות פרשות המקרא ראו סעיפים 1.2 ו-2.5, ולדוגמאות המבוססות על שמות קטעי תפילה ראו סעיפים 1.4, 2.2, 2.3 ו-2.4.

1.4 ביסוס גרעין המשמעות החדש על תכונות מבניות של טקסט המקור

לא רק תוכן הטקסט עשוי היה להשפיע על האופן שבו השתלבו בלשונות הדיבור יסודות עבריים שנשאלו ממנו, אלא גם גורמים מבניים המייחדים את הטקסט כולו או חלקים ממנו. גורמים אלה עומדים ברקע הוראתם של כמה יסודות עבריים שנרשמו בלשונות הדיבור. אחד הגורמים המבניים ברקע הוראתם החדשה של כמה ביטויים במרכיב העברי הוא מקומם של קטעי הטקסט שהם מציינים בסדר התפילה. במקרים אלו חל תהליך סמנטי מורכב,

45 בונים, לקסיקון, עמ' 258.

46 ראו למשל קמאו, עמ' 449.

47 תודתי לפרופ' אהרן ממן, שהביא לידיעתי את הכיטוי ואת הסברו.

48 בראשר, מלים, עמ' 130; הנ"ל, אנוסים, עמ' 463.

49 בראשר, מרוקו, עמ' 175; הנ"ל, אלג'יריה, עמ' 167, 174, 179; הנ"ל, אנוסים, עמ' 463.

50 בנייעקב, עמ' 15.

51 בראשר, אנוסים, עמ' 462-463.

שראשיתו כינוי קטע התפילה על שם מילה מתוכו, והמשכו הקניית הוראה חדשה לשם הקטע בעקבות מיקומו בתפילה. כך לדוגמה שמה של ברכת רצה, הנאמרת לקראת סיומה של תפילת העמידה, מתועד בשתיים מקהילות איטליה בכיטויים המשקפים אסוציאציות הפוכות הקשורות למיקומה זה. בפירנצה הודגשה הקרבה לסיום התפילה בכיטוי *essere a rezè (= להיות ברצה)*, שהוראתו "להתקרב לסיומו של הרבר".⁵² לעומת זאת בעיר פיטיליאנו השתקף דווקא המרחק מסיומה של התפילה בכיטוי *essere sempre a rezzè (= להיות תמיד ברצה)*, שהוראתו "לא לסיים לעולם".⁵³

תהליך דומה חל בכמה כיטויים נוספים. שם הקטע המסיים את תפילת העמידה, הפותח במילים "עושה שלום במרומיו", שולב בכיטויים שהוראתם "תם ונשלם" הן בכגדאד (לקרוא **עושה שלום**)⁵⁴ הן בספרדית היהודית אזיר **עושה שלום** [*azer osé šalom*] (לעשות עושה שלום).⁵⁵ שם המזמור המסיים את התפילה בליל שבת השתלב באיטלקית היהודית בכיטוי *essere come l'idalle (= להיות כמו יגדל)*, הנאמר ברומא על אדם הנוהג להגיע אחרון לפגישות ולאספות.⁵⁶ על יסוד מיקומו בהגדה של פסח של הקטע שהמילה דיינו חוזרת בו שוב ושוב התפתחו בספרדית היהודית הצירופים *איסטאמוס אין/אה לוס דיינוס* [*estamos en/a los dayenus*] (= אנו נמצאים בדיינו)⁵⁷ וכן *ב'ניר אה לוס דיינוס* [*venir a loz dayenus*] (= להגיע לדיינו),⁵⁹ המציינים את סופו של עניין ארוך ומייגע.

תכונה מבנית אחרת העומדת ברקע התפתחותן של הוראות חדשות במרכיב העברי היא חזרה בתוך הטקסט. החזרה הייתה תכונה שמשכה את תשומת לבם של בני הקהילות וקיבלה ביטוי בלשונם.⁶⁰ כך לדוגמה שימש הצירוף **חד גדיא** באיטליה בהוראה "דברים משעממים שאדם חוזר עליהם שוב ושוב",⁶¹ משום החזרות המרובות בפזמון זה. ביטוי אחר ששימש באיטליה בהוראה דומה היה *vajjómer la gallina (= ויאמר את התרנגולת)*, המצרף רמיזה כפולה, אל העברית ואל האיטלקית. היסוד האיטלקי רומז אל פזמון עממי מוכר, המספר באריכות את קורותיה של תרנגולת שנקנתה ביום הראשון, נשחטה ביום השני וכן הלאה – עד היום השביעי, שבו נאכלה.⁶² היסוד העברי ויאמר מתממש במשמעותו המילולית, משום שהביטוי כולו אכן מתייחס לאמירת דבר על ידי אדם, אך נראה שיש בו גם רמיזה לחזרתה התכופה של הצורה ויאמר במקרא. ביטוי נוסף מסוג זה הוא **וכפתור**, המתועד באיטלקית היהודית,⁶³

52 מסריילו, עמ' 92.

53 נרשם בידי פרופ' מריה מודנה מפי אינפורמנטים.

54 בן-יעקב, עמ' 148.

55 מרכוס, עמ' קכו; בנבנשתי, עמ' 100; בוניס, לקסיקון, עמ' 361. למשמעות אחרת של הצירוף לעשות **עושה שלום** בספרדית היהודית שיסודה בתהליך הקשרי ראו סעיף 2.2 להלן.

56 פאוונצ'לו, עמ' 18.

57 היסוד העברי דיינו עבר בכיטויים הללו נומינליזציה, ונוסף אליו צורן הריבוי ממקור ספרדי.

58 בנבנשתי, עמ' 25; בוניס, לקסיקון, עמ' 161.

59 בוניס, לקסיקון, עמ' 161.

60 ראו בעניין זה גם סעיף 2.1 להלן.

61 שימוש זה נרשם בליוורנו (מפי אינפורמנטים) ובפיימונט (דיאנה, עמ' 236). להוראה נוספת של הביטוי בפיימונט ראו סעיף 2.1 להלן.

62 שימוש זה מתועד ברומא (דל מונטה, עמ' 258-259) ובליוורנו (מפי אינפורמנטים).

63 קמאר, עמ' 449; קאסוטו, עמ' 189.

בספרדית היהודית,⁶⁴ בחלב⁶⁵ ובתוניסיה (בצורה [ו]כפתור תחת)⁶⁶ לציון דבר חוזר ונשנה עד זרא. בכמה קהילות⁶⁷ מציין הביטוי גם אדם טרחן. שימוש זה רקעו בחזרתו של הצירוף שלוש פעמים בפסוק אחד: "וְכִפְתֹּר תַּחַת שְׁנֵי הַקְּנִים מִמֶּנָּה וְכִפְתֹּר תַּחַת שְׁנֵי הַקְּנִים מִמֶּנָּה וְכִפְתֹּר תַּחַת שְׁנֵי הַקְּנִים מִמֶּנָּה לְשֵׁשֶׁת הַקְּנִים הַיְצֵאִים מִן הַמִּנְרָה" (שמות כה 35).

עוד תכונה מבנית העשויה להשתקף במרכיב העברי מבוססת על תפקידן האופייני של צורות מסוימות בטקסט המקור. הצורה וידבר בראש דיבור ישיר מציינת במקרא לעתים קרובות את המעבר לעניין חדש, ועל כך מבוססים הצירופים איסי אוטרו וידבר | ese es| otro vajdabber (= זה וידבר אחר) בספרדית היהודית המרוקנית⁶⁸ ו־è un'altro vajdabber באיטלקית היהודית.⁶⁹ ביטויים אלה מציינים כי עניין מסוים שונה מזה שנזכר לפניו, והם נאמרו בשתי הלשונות כתגובה לדברי אדם הקושר עניינים שלדעת בן שיחו אין ביניהם קשר. גם במקרה זה לא תוכן היסוד העברי הוא הרקע להוראתו במרכיב העברי, אלא תפקידו במבנהו של הטקסט.

המשותף לארבע הקטגוריות שנסקרו עד כה הוא כי הוראתם של היסודות שנמנו בהן מבוססת ישירות על טקסט המקור העברי שממנו נשאלו אל לשונות הדיבור. ניסוחם ותוכנם של ההקשרים הטקסטואליים שמהם נשאלו היסודות הללו אל לשונות הדיבור די בהם כדי להבהיר את הבסיס להוראה החדשה שרכשו במרכיב העברי. מגוון התהליכים שחלו ביסודות מעין אלו פשוט ומוגבל למדי. בכך הם נבדלים מן התהליכים שמקורם בהקשר החוץ-טקסטואלי, שיידונו מכאן ואילך.

2. תהליכים שמקורם בהקשר החוץ-טקסטואלי

קבוצה שנייה של התפתחויות סמנטיות הקשריות שנרשמו במרכיב העברי אינה נובעת ישירות מתוכנם או מניסוחם של הטקסטים שמהם נשאלו היסודות העבריים אל לשונות הדיבור, אלא משקפת גורמים שמקורם בהקשר החוץ-טקסטואלי שנלווה לתפקידם של הטקסטים הללו בחיי הקהילות. גם במקרים אלו היסודות העבריים רומזים בכיורור אל טקסטים ספציפיים, אך משמעותם החדשה בלשון הדיבור אינה מתבהרת מן העיון בטקסט שממנו נשאלו, אלא יש צורך לבחון לשם כך את הנסיבות והמנהגים שאפפו את השימוש בטקסט זה. אלו משותפים בחלקם לעולם היהודי בכללו, ובחלקם האחר מייחדים את מנהגיהן של קהילות מסוימות.

לעומת התהליך הפנים-טקסטואלי, הנפוץ בעיקר בפסוקי מקרא – ובמיוחד בחלקי המקרא המוכרים מבית הכנסת ומן התפילה – ההתפתחויות הסמנטיות שרקען חוץ-טקסטואלי נרשמו

64 בספרדית היהודית הושמט לעתים העיצור הסופי. לתיעוד המילה והגייתה השונות ראו בוניס, לקסיקון, עמ' 191.

65 בר-אשר, בחינות, עמ' 158.

66 הנשקה, המרכיב, עמ' 134, במסגרת הדיון בתופעה של משמעות הניזונה מן ההקשר במציאות.

67 חלב (בר-אשר, בחינות, עמ' 158), תוניסיה (הנשקה, המרכיב, עמ' 265) ודוברי ספרדית יהודית (בוניס, לקסיקון, עמ' 191).

68 בן-טולילה, עמ' 62; וראו גם בנבנשתי, עמ' 25. בוניס, לקסיקון, עמ' 188-189 אינו מביא ביטוי זה, אך מעיד על תהליכים צורניים שחלו ביסוד העברי וידבר בספרדית היהודית.

69 מסרייל, עמ' 96; יוכוביץ, עמ' 152.

בעיקר ביסודות עבריים שמקורם בתפילות, בברכות ובטקסטים אחרים הנאמרים בנסיבה קבועה או בדרך שיש בה ייחוד חיצוני כלשהו. הדוגמאות המועטות יחסית בקבוצה זו המבוססות על פסוקי מקרא משקפות אף הן את שימושם של הפסוקים בחיי הקהילות. אין הן מפנות ישירות אל נוסח המקרא, אלא אל הנסיבה הטיפוסית שפסוקים אלו נאמרו בה. היבטים שונים ומגוונים של ההקשר החוץ-לשוני עשויים היו להיתפס כרלוונטיים לקביעת הוראתה של המילה במרכיב העברי. גרעין המשמעות הראשוני שנוצר על יסודם היה על פי רוב בסיס להתפתחויות סמנטיות נוספות, שהרחיקו את הוראתו הסופית של היסוד העברי מגרעין המשמעות החדש המבוסס על ההקשר. מגוון האסוציאציות שמקורן בהקשר החוץ-לשוני והתהליכים הסמנטיים המורכבים שחלו על רבים מן היסודות בקבוצה זו הופכים אותה למגוונת ביותר. לפיכך תת-הקטגוריות המסתמנות בה מובהקות פחות מאלו שנמצאו בקרב היסודות שהוראתם מבוססת על ספיגת משמעות מן ההקשר המילולי.

2.1 ביסוס גרעין המשמעות החדש על אופן אמירת הטקסט

שמו של טקסט עשוי היה להתקשר בתודעת הדוברים עם תכונה המאפיינת את אופן אמירתו. כך בפיימונט שבאיטליה חד גדיא ציין "רעש והמולה"⁷⁰, משום שפזמון זה הושר בצוותא ברעש גדול,⁷¹ ואילו הצירוף fare mizmorim (= לעשות מזמורים) שימש שם בהוראה "ללחוש", הוראה המשקפת את אמירת התהלים החרישית ליד מיטת המת.⁷² בשני המקרים הפכה דרך אמירתו של הטקסט לעיקר ההוראה במרכיב העברי.

גם חזרה חוזרת ונשנית של טקסט במנהגי התפילה הייתה בסיס להתפתחות הוראות חדשות בלשונות הדיבור. לעומת המקרים שבהם שיקפה לשון הדיבור את חזרתו של יסוד מסוים בתוך הטקסט עצמו,⁷³ במקרים אחרים משתקפת במרכיב העברי חזרה שאינה קיימת בטקסט המקורי אלא נובעת מאופן השתלבותו בתפילה. כך למשל קריאתו החוזרת ונשנית של הפסוק "ויעבר ה' על פניו ויקרא" (שמות לד 6) בתפילת יום הכיפורים אפשרה בתוניסיה את התפתחות השימוש במילה הפותחת אותו, ויעבור, לציון אדם החוזר שוב ושוב על דבריו.⁷⁴ דומה לכך התפתחות הביטוי האֲדָא פֶּצַל זְבוּלוֹן (= זה פרק זבולון) בלשונם של יהודי בגדאד. ביטוי זה נאמר כאשר נפתח מחדש דיון בעניין שכבר סוכם.⁷⁵ הרקע לכך הוא המנהג שלפיו בשמחת תורה קראו כל העולים לתורה שלא מן המניין את הקטע הפותח במילים "ולזבולן אמר" (דברים לג 18-21). החזרה שוב ושוב על הקטע לאחר השלמת קריאת הפרשה משתקפת בהוראתו החדשה של הביטוי בלשון הדיבור.

70 באקי, עמ' 30. להוראה נוספת של הצירוף בפיימונט ראו סעיף 1.4 לעיל.

71 זהו כפי הנראה גם הרקע לשימוש חד גדיא בהוראת "המון, אספסוף" בפי יהודים יוצאי פורטוגל באמסטרדם (ראו מרכוס, עמ' קכו).

72 דיאנה, עמ' 239.

73 סעיף 1.4 לעיל.

74 שימוש זה מתועד בג'רבה (הנשקה, שקיעים, עמ' 105-106) ובקהילות צפון תוניסיה (הנשקה, המרכיב, עמ' 337). בקהילות רבות, ובהן למשל בגדאד (בן-יעקב, עמ' 53), מכונה בשם ויעבור קטע התפילה הפותח בפסוק האמור. נוסף על כך חלו ביסוד זה בלשונות היהודים התפתחויות סמנטיות המבוססות על משמעותו המילולית. כך למשל בספרדית היהודית הוא נאמר עם עזיבתו של אדם לא רצוי (ראו בוניס, לקסיקון, עמ' 190), ובגדאד הוא מתועד בהוראה "נעלם, אבד, עבר מן העולם" (ראו בן-יעקב, עמ' 53; מורג, המגבש, עמ' 194).

75 ראו בן-יעקב, עמ' 57.

2.2 ביטוס גרעין המשמעות החדש על תנועות גוף המלוות את אמירת הטקסט קטעים מסוימים בתפילה מלווים בתנועות ידיים וגוף קבועות. תנועות אלו קשורות בתודעת הדוברים קשר הדוק לטקסט שהן מלוות, ועשויות היו לשמש בסיס להתפתחות גרעין משמעות חדש למילה מתוך הטקסט המציינת את שמו. רק לעתים ציין היסוד העברי את התנועה עצמה המתלווה לתפילה, ועל פי רוב הייתה הוראתו הסופית בלשון הדיבור תוצאת התפתחויות סמנטיות נוספות המבוססות על אסוציאציות הקשורות בתנועה זו.

דומה כי ביטויים מסוג זה היו נפוצים בעיקר בקהילות אירופה. כך למשל באיטלקית היהודית נאמר ברומא על אדם כפוף כי עשה בְּרָכוּ, על יסוד הרכנת הגו המלווה את התפילה.⁷⁶ בדומה לכך הובילו הרכנת הראש והקידה בעת אמירת "מודים" להתפתחויות סמנטיות בלשונן של כמה קהילות. בווניציה⁷⁷ ובפיימונט⁷⁸ נאמר הצירוף fare modim (= לעשות מודים) על אדם המנמנם בישיבה, משום תנודות הראש המאפיינות את הסיטואציה, ושימוש דומה מתועד גם מחוץ לאיטליה, בספרדית היהודית⁷⁹ ובפרובנס.⁸⁰ לעומת זאת בפירנצה חל באותו צירוף עצמו תהליך סמנטי פשוט יותר, והוא ציין שם הרכנה של הראש.⁸¹ הצעדים לאחור המלווים קטעים מסוימים בתפילה תרמו אף הם משמעותיות חדשות למרכיב העברי. כך למשל הביטוי fare rešud (= לעשות רשות) שימש בקהילות רבות באיטליה בהוראה "להסתלק, לצאת ממקום מסוים",⁸² ובמאה העשרים רכש ברומא בלבד את ההוראה "למות".⁸³ ביטוי נוסף המשקף את הצעדים לאחור בתפילה הוא fare ñosè šalom (= לעשות עושה שלום). בפירנצה שימש בהוראה "לסגת, להתרחק",⁸⁴ ובקהילות אחרות באיטליה בהוראה "להתחרט, לחזור בו מדבר שהוסכם".⁸⁵ הביטוי מתועד בשתי משמעויות אלו גם בספרדית היהודית.⁸⁶

דוגמאות דומות קיימות בידיש. הביטוי **ויאמר דוד** גליטש (= החלקת **דוד** ויאמר דוד) נאמר כאשר מי שמעיד על הקרח והחליק הרים את זרועו אל עיניו, וזאת על שם המזמור שאמירתו מלווה בשימת הזרוע על העיניים.⁸⁷ בהוראה "להתרפס" נרשמו בידיש שני צירופים שמקורם בתנועות גוף המתלוות לתפילה: פֿאַלן **כורעים** (= ליפול **כורעים**, לכרוע ברך), הרומז לכריעת הברכיים בעת אמירת המילים "ואנחנו כורעים ומשתחיים ומודים" באמירת תפילת "עלינו

76 פאוונצ'לו, עמ' 4.

77 פורטיס וצולי, עמ' 311.

78 באקי, עמ' 34.

79 בוניס, לקסיקון, עמ' 288: **אזיר מודים אנחנו לך** [azer modim anaxnu lax] "להרכין ראש, להנהן, לנמנם" (ראו גם נספח א למאמר של בוניס בכרך זה).

80 ראו מודנה, תצורות, עמ' 191.

81 בני קדם, עמ' 571. משמעות זו מתועדת כאמור גם בספרדית היהודית (ראו הערה 79).

82 ראו למשל קאסטו, עמ' 190; פאוונצ'לו, מס' 80 ועוד.

83 ראו קאלו, עמ' 29, 43.

84 בני קדם, עמ' 571; מסריילו, עמ' 84. וראו שם גם הפתגם da chi fa modim lunghi, fa osè šalom larghi, שכוונתו "יש להיזהר ממי שמחניף בצורה מוגזמת". תרגומו המילולי: עֵשָׂה עושה שלום רחב (כלומר התרחק) ממי שעושה מודים ארוך (כלומר מרכין את ראשו לפניך יתר על המידה).

85 קמאו, עמ' 26; בדרידה, עמ' 80; דיאנה, עמ' 236; מילנו, עמ' 462.

86 ראו מרכוס, עמ' קכו; בנבנשתי, עמ' 100; בוניס, לקסיקון, עמ' 361. שימוש אחר של הביטוי בספרדית היהודית נידון בסעיף 1.4 לעיל.

87 הארקאווי, עמ' 212.

לשבח";⁸⁸ ושפרינגען **קדוש** (=לקפוץ קדוש), על יסוד קפיצות הגוף המלוות את המילים "קדוש קדוש קדוש" בתפילת הקדושה של חזרת תפילת העמידה.⁸⁹ דוגמאות לתהליך קיימות גם בלשונות יהודים אחרות. במראכש שבמרוקו נרשם מפי דוברים יחידים השימוש ביסוד העברי **אשמנו** בהוראת "אגרוף". מקורו של שימוש זה במנהג להכות על החזה באגרוף בשעת אמירת תפילת הווידוי.⁹⁰ זהו גם הרקע להוראה "להכות" שהוקנתה בספרדית היהודית לביטוי דארסי **אשמנוס** [darse ašamnus] (=לתת **אשמנו**).⁹¹ בני בגרדא קראו למחיאות כפיים **שמחו נא**, על פי מילותיו הראשונות של פיוט מוכר שהושר בשמחת תורה פעמים רבות בלוויית מחיאות כפיים.⁹² בפאס שבמרוקו נרשם הביטוי עמל **מזמור לדוד** (=עשה **מזמור לדוד**), על פי מילותיו הראשונות של מזמור כט בתהלים. אמירתו של המזמור בשמחת תורה בכל אחת מן ההקפות הולידה בלשון הדיבור את הביטוי המעורב עברית וערבית שהוראתו "הסתובב סביב סביב".⁹³

2.3 ביסוס גרעין המשמעות החדש על מאפיינים חיצוניים אחרים של הטקסט ושל אופן אמירתו

גם מאפיינים חיצוניים שלא נתמסדו במנהגי התפילה עשויים היו להיקשר בדרך אסוציאטיבית בתודעתם של בני הקהילות לנסיבות אמירתו הטיפוסיות של טקסט ולעמוד ברקע הוראתם החדשה של יסודות עבריים בלשונות הדיבור. דוגמה למאפיין חיצוני מעין זה הוא מראה הפנים האופייני למתפללים בימי צום, שנקשר בתודעתם של בני הקהילות אל ימות הצום הללו ואל הטקסטים שנאמרו בהם. אסוציאציה זו מתבטאת באיטלקית היהודית בצורה ישירה בצירוף *faccia di tañanid* (=פרצוף של תענית), שנאמר ברומא⁹⁴ ובליוורנו⁹⁵ על אדם חיוור ורזה. התהליך הטקסטואלי הכרוך בה בא לידי ביטוי בהשתלבותו של הצירוף **אני הגבר** (איכה ג 1), שמקורו במגילת איכה הנקראת כתשעה באב, כביטויים הרומזים גם הם למראה פניהם של המתפללים ביום הצום. הביטוי *colore di ani agever* (=צבע של **אני הגבר**) נאמר באיטליה על חפץ או אדם שצבעם חיוור או לא ברור,⁹⁶ והביטוי *faccia di anjagever* (=פרצוף של **אני הגבר**) נאמר בפיימונט בלבד על אדם חיוור, שאינו נראה בקו הבריאות.⁹⁷ למראה האופייני למתפללים בימות הצום אין מעמד פורמלי במנהגי הקהילות כמו לתנועות הגוף המלוות את התפילה, אך בעיני בני הקהילה היה הקשר האסוציאטיבי בין הטקסט הנקרא ביום הצום לבין מראה המתפללים חזק דיו כדי לעמוד ברקעו של שימוש לשון חדש בלשון הדיבור. תהליך

88 הנ"ל, עמ' 260.

89 הנ"ל, עמ' 448.

90 בר-אשר, מלים, עמ' 127.

91 בוניס, לקסיקון, עמ' 108. היסוד העברי **אשמנו** עבר נומינליזציה, ומצטרף אליו צורן הריבוי ממקור ספרדי.

92 בן יעקב, עמ' 201.

93 תדגי, עמ' 543.

94 סקאצוקיו, עמ' 126.

95 מפי אינפורמנטים.

96 ביטוי זה מתועד למשל אצל קאסוטו, עמ' 189.

97 דיאנה, עמ' 234.

- זה אינו ייחודי לקהילות איטליה – בדומה לו מתפקד הביטוי **זזה איכה** (=פרצוף של [מגילת] **איכה**) בלשונם של יהודי מרוקו,⁹⁸ וכן הביטוי **פרצוף איכה** בסלנג הישראלי.⁹⁹
- הקשר ההרוק שנוצר במנהגי הקהילות בין אמירת הברכה הפותחת במילים "מי שבירך" לבין מתן תרומה כספית על ידי העולה לתורה סיפק אף הוא דוגמאות מסוג זה. קשר זה משתקף במרוקו בביטוי עטא **מי שבירך** (=נתן **מי שבירך**), שהוראתו "נתן שוחד",¹⁰⁰ ובספרדית היהודית בביטוי איג'אר **מי שבירך** (=להטיל **מי שבירך**), שנאמר על מקרה שבו איבד אדם כסף או חפץ בעל ערך והתייאש מלמצאו.¹⁰¹ דוגמה אחרת היא הקישור בין שמה של ברכת **המוציא** לגודלן של פיסות הלחם המחולקות לנוכחים בעת אמירתה, שעל יסודו הוקנתה בקהילות דרום-מערב צרפת ליסוד העברי **המוציא** ההוראה "מעט, כמות קטנה".¹⁰²
- לצד ההתפתחויות הסמנטיות המבוססות על תכונה חיצונית שהתלוותה לאמירת הטקסט חלו בלשונות היהודים במקרים מועטים התפתחויות סמנטיות שרקען תכונה חיצונית של הטקסט בגילוי הכתוב. גודל אותיות לא-סטנדרטי שנדפסו בו נוסחי תפילות מסוימות זכה לתשומת לבם של בני הקהילות. כנראה בהשפעת היידיש, בעברית החדשה השתרשו הביטויים **אותיות של טל ומטר** ו**אותיות של קידוש לבנה**, והמרכיב העברי מוסיף לכך מלשונות היהודים את הביטוי באותיות של **ותודיענו**, המתועד בספרדית היהודית (אין/קון ליטראס די **ותודיענו** [in/a lettere di vattodienu],¹⁰³ ובאיטלקית היהודית (len/kon letraz de vatodienu),¹⁰⁴ והוראתו "בצורה מפורשת וחד-משמעית". התפילה הפותחת במילה **ותודיענו**, הנאמרת רק ביום טוב שחל במוצאי שבת, הוחזקה בבית הכנסת בעותק שהודפס באותיות גדולות,¹⁰⁵ והוראתו של הביטוי בשתי הלשונות מתבססת על מאפיין גרפי זה.¹⁰⁶
- האיורים הנלווים לטקסט הכתוב עומדים ברקע הביטוי הנפוץ באיטלקית היהודית *surà dell'aggadà* (=צורה מן ההגדה), המתועד ברומא כ־*faccia di aggadà* (=פרצוף מן ההגדה) ובליוורנו כ־*figurina dell'aggadà* (=דמות מן ההגדה).¹⁰⁷ ביטוי זה נאמר על אדם מכוער, ובמיוחד על אדם בעל פנים טיפוסיים ליהודים מן העבר.¹⁰⁸ הוראה זו מבוססת על רמיזה להגדה מן המאה ה־17, המאירת בחיתוכי עץ ודמויות האנשים בה גסות ומכוערות. הגדה זו ידועה מאוד באיטליה, והיא משמשת רבים מבני הקהילה עד היום.¹⁰⁹ ביטוי דומה הוא פ'ראנק'יטו
- 98 בר־אשר, מרוקו, עמ' 173.
- 99 ראו בן־יהודה ובן־אמוץ, עמ' 330.
- 100 תדגי, עמ' 548. נוסף על כך הוקנתה המשמעות של "מתן שוחד" לפועל ברוך בהופיעו בבניין השני בערבית (ראו שם).
- 101 בבבנשתי, עמ' 17, וראו שם הוראות נוספות של הביטוי. כן ראו בוניס, לקסיקון, עמ' 303–304 להוראות נוספות של היסוד העברי **מי שבירך** ולתהליכי תצורה שחלו בו בספרדית היהודית.
- 102 בר־אשר, אנוסים, עמ' 468–469. להוראה נוספת של **המוציא** ראו להלן סעיף 2.4.
- 103 בוניס, לקסיקון, עמ' 194; הנ"ל, יסודות, עמ' 322.
- 104 טראצ'יני, ניב, עמ' 293; קמאר, עמ' 461 ועוד. לווריאציה שהומרה בה *lettere ב־parole* ראו באקי, עמ' 32.
- 105 על נוהג זה ראו בוניס, יסודות, עמ' 322; טראצ'יני, ניב, עמ' 293.
- 106 גם הפתגם אלבג'ד מן צאד אלויקף ליצאד אלוקיעד, המתועד בבגאדא, מבוסס על התייחסות למאפיין גרפי של הטקסט הכתוב. פתגם זה נידון בסעיף 2.5 להלן, וראו שם.
- 107 תיעוד הביטוי בקהילות שונות באיטליה מופיע במרוכז אצל פורטיס וצולי, עמ' 390–391.
- 108 מודנה, הסמנטיקה, עמ' 95.
- 109 שם.

דילה הגדה [frankito dela agadál] (= אדם בלבוש מערבי מן ההגדה) של הספרדית היהודית, הנאמר על אדם שלילי ורברבן.¹¹⁰

2.4 כינוי האירוע על שם הטקסט הנאמר בו

נוסף על התהליך השכיח של כינוי טקסט על פי מילים בולטות מתוכו¹¹¹ שכיח למדי בלשונות היהודים מעתק כפול, שבעקבותיו נקראה בשם זה גם הנסיכה העיקרית שהטקסט נאמר בה. לעתים קיבל הטקסט את שמו כבר בעברית, ורק לאחר מכן נשאל הביטוי אל לשון הדיבור והחל לציין גם את הנסיכה שבה הוא משמש בחיי הקהילה. במקרים אחרים חלו שני שלבי התהליך הסמנטי בתוך תחומי המרכיב העברי.

כך למשל בפי יהודי תוניסיה שימש היסוד העברי איכה לא רק כשם המגילה הפותחת במילה זו, אלא גם ככינוי לתשעה באב, היום שהיא נקראת בו.¹¹² כן שימש בפיהם במשמעות זו הביטוי המלא איכה ישבה בדד.¹¹³ בדומה לכך שימש בפי יהודי ג'רבה הצירוף ויאמר משה בהוראת "סעודה שלישית", על רקע מנהגם של בני הקהילה לומר בסעודה השלישית לאחר נטילת הידיים ולפני ברכת המוציא פסוקים בעניין המן הפותחים במילים אלו (שמות טז 25 ואילך).¹¹⁴ שונה במקצת המקרה של שתאכה, כינויו של ליל הסדר בפי יהודי בגדאד ועאנה שבעיראק. המילה שתאכה נוצרה מצירוף המילים הא שתא הכא, המופיעות בהגדה של פסח, וממנה נגזרה בקהילות אלו גם צורת הפועל שתך, שהוראתה "חגג את ליל הסדר".¹¹⁵ יש לציין כי ההגדה עצמה אינה מכונה בשם זה, אלא הוא מציין את ליל הסדר בלבד. במרוקו שימש היסוד בבהילו בהוראת "ארוחה חגיגית".¹¹⁶ מקורו של הביטוי בהגדה של פסח, אך בלשונם של יהודי מרוקו התרחב שימושו והוא אינו מציין את סעודת ליל הסדר דווקא, אלא כל ארוחה חגיגית.

גם השימוש בהרנינו ככינוי ליום חמישי בספרדית היהודית¹¹⁷ מבוסס על תהליך זה. הוראתו בלשון הדיבור משלבת בין המשמעות המילולית להקשרית: היא מתייחסת בעת ובעונה אחת הן לכך שמזמור פא בתהלים, הפותח במילה זו, נאמר בימי חמישי, הן לנוהג שלפיו בימי חמישי שולם לעובדים שכרם השבועי.¹¹⁸ הממד המילולי בהוראתה של הרנינו רומז אל שמחת העובדים ביום תשלום שכרם, והממד הטקסטואלי אל מועד אמירתו הקבוע של הטקסט שממנו נשאלה. השתלבותם של שני ממדים אלו זה בזה עומדת ברקע היווצרותו של הביטוי בלשון הדיבור.

השימוש בצירוף ראש חודש בפי יהודי ג'רבה בהוראת "גוי" משקף תהליך הפוך, ומדגים רמיזה למילים מסוימות המופיעות בטקסט באמצעות ציון נסיבות אמירתו של טקסט זה.

110 בוניס, לקסיקון, עמ' 169.

111 לעיל סעיף 1.3.

112 הנשקה, שקיעים, עמ' 102; הנ"ל, המרכיב, עמ' 163. בתוניסיה שימש גם הביטוי xu ixa (= אחי איכה) לציין צום י"ז בתמוז.

113 הנשקה, המרכיב, עמ' 163.

114 הנשקה, שקיעים, עמ' 105.

115 בן-יעקב, עמ' 207; אבישור, היסודות, עמ' 285.

116 תרגי, עמ' 546.

117 בנבנשתי, עמ' 31.

118 ראו שם.

המילים לא לנו, המופיעות בתפילת ראש חודש, היו מקובלות בלשון הסתרים בג'רבה ככינוי לגוי. כאשר צירוף שגור זה החל להיות מובן למוסלמים הוא הומר בצירוף ראש חודש, המציין את הנסיכה שבה נאמר הטקסט שהמילים לא לנו נשאלו ממנו.¹¹⁹ בלשונות היהודים שכיח גם השימוש בשמות ברכות תמורת העניין המצריך את אמירתן. ברכות הנקראות על פי מילה מרכזית המופיעה בהן ספגו בדרך זו משמעות מנסיכות אמירתן ורכשו הוראה נוספת במרכיב העברי. בתימן למשל כונו בשם אדמה כל הירקות שברכתם "בורא פרי האדמה", ובפרט הירקות של ליל הסדר.¹²⁰ בספרדית היהודית כל משקה עשוי היה להיקרא **שהכל** (או אף בהקטנה: **שהכוליקו**), על שם הברכה המלווה שתיית משקאות שאינם יין;¹²¹ **המוציא** ציין בידיש¹²² ובספרדית היהודית¹²³ לא רק את פיסת הלחם הנאכלת לאחר ברכת המוציא, אלא כל חתיכת לחם.¹²⁴ בג'רבה כונה אדם מכוער מאוד או משונה בשם **משנה הבריות**.¹²⁵

2.5 פתגמים הקושרים שמות פרשות אל תקופת השנה

אחד מסוגי הפתגמים ששימשו בלשונות היהודים ציין את הקשר בין תקופות השנה למזג האוויר האופייני להן. ההיבט הטקסטואלי התממש בתוך קבוצה זו באותם פתגמים שבהם נזכר שמה של פרשת השבוע (ולעתים רחוקות יותר טקסט אחר הנאמר במועד קבוע) כדי לרמוז אל תקופת השנה שהטקסט נקרא בה.

לדוגמה, השבת הראשונה לאחר תשעה באב, הנקראת **שבת נחמו** על שם פתיחתה של ההפטרה הנקראת בה (ישעיהו מ 1), נזכרת ברומא בפתגם המציין את סוף הקיץ: *naxamù, dell'istate nun ce n'è più vaiachèl gava 'l mantel*, פרוטות השבוע הנקראות בתקופת האביב נזכרות בפיימונט שבאיטליה בפתגם, *pikudè turnlu a büte (=ויקהל – פשוט את המעיל, פיקודי – לבש אותו שוב), המתייחס אל מזג האוויר הבלתי יציב המאפיין את עונת האביב.*¹²⁷ גם החורף יוצג בפיימונט על ידי שמות פרוטות בפתגם *il freddo dura da vaišlah a bešallah (=הקור נמשך מוישלה עד בשלה).*¹²⁸

- 119 הנשקה, שקיעים, עמ' 103.
 120 גויטיין, עמ' 276; רצהבי, עמ' 3.
 121 בנבנשתי, עמ' 54. בוניס, לקסיקון, עמ' 422 מייחד את המילה למשקה אלכוהולי בלבד, ומביא אותה גם בצורת הריבוי **שיאקוליס** [šeakoles].
 122 הארקאווי, עמ' 194, 295.
 123 בוניס, לקסיקון, עמ' 176.
 124 ייתכן שבספרדית היהודית התרחבה משמעות המילה לציון מאכלים נוספים. ראו מרכוס, עמ' קצו "עוגה או דבר דומה"; בנבנשתי, עמ' 30 "אם מבקשים לאכול דבר מה אומרים דַאקי אן **המוציא** – תן לי המוציא", אך בוניס, לקסיקון, עמ' 176 מתרגם "העבר לי חתיכה מזה (לחם וכי)". להוראתו של יסוד זה בקהילות דרום-מערב צרפת ראו סעיף 2.3 לעיל.
 125 הנשקה, שקיעים, עמ' 104.
 126 טראצ'יני, שרידים, עמ' 66, 117.
 127 דיאנה, עמ' 243.
 128 קמאו, עמ' 103. על פי עדותו של קמאו בערים אחרות שימש נוסח ארוך יותר של הפתגם: *il freddo viene a vaišlah, incalza a bešallah, va via a šellah (=הקור מגיע בוישלה, מתקדם בבשלה, הולך לדרכו בשלה וְלַךְ).*

פתגם דומה שימש כפי יהודי ג'רבה: מן **וישלח** חתא **לבשלח** ואנתי תקול אח (= **מוישלח** עד **בשלח** אתה אומר "אח" (מחמת הקור)).¹²⁹

התייחסות מרומזת יותר אל פרשות השבוע הנקראות בחורף מופיעה בעיראק בפתגם אלבג'ד מן צאד אלויקף ליצאד אלקייעד (= הקור נמשך מן הצד"י הזקופה עד לצד"י היושבת). הצד"י הזקופה היא זו שבשמה של פרשת **מקץ**, ואילו הצד"י היושבת היא זו שבשמה של פרשת **תצווה**.¹³⁰ התייחסות לסיומה של העונה הקרה מופיעה אצל בני קהילה זו בכמה פתגמים נוספים, וביניהם למשל **בויקהל** לאלבג'ד מא בינו חיל (= **בויקהל** אין לקור עצמה).¹³¹

דוגמה בודדת להתייחסות אל לוח השנה היהודי, ולא אל עונת השנה, מספק פתגם מפיימונט המציין את שמות הפרשות הנקראות בחודש אדר: *terumà tezavè purim int ai pè, tezave*: **אדר**; *ki tisà purim as na va* (= **תרומה**, **תצווה** – **פורים** הגיע; **תצווה**, **כי תישא** – **פורים** הלך לו).¹³²

סיכום

ההשפעה הצורנית של הטקסטים היהודיים על לשונות היהודים ניכרת בעצם קיומו של מרכיב עברי בלשונן של כל הקהילות. השפעה זו מורגשת במיוחד בפסוקים, שברי פסוקים וצירופים מן המקורות שנשאלו אל תוך המרכיב העברי כצורתם. מאמר זה עסק בקבוצה ייחודית בקרב היסודות הללו, שבה השפעת הטקסטים ניכרת לא רק במישור הצורה, אלא גם במישור התוכן. יסודות אלו, שימושם במרכיב העברי אינו מבוסס על המשמעות המילונית הבסיסית של מרכיביהם, אלא על גרעין משמעות חדש, המשקף גורמים שמקורם בטקסטים שמהם נשאלו אל לשונות הדיבור. הן צורתם הן משמעותם קשורות קשר הדוק למקורם הטקסטואלי, ואין להבין את שימושם במרכיב העברי בלי פנייה אל אוצר הטקסטים של הקהילות ואל האסוציאציות שהתקשרו אליהם בתודעתם של הדוברים.

פעולתו של תהליך סמנטי זה התאפשרה בלשונות היהודים בשל מעמדם המרכזי של המקורות היהודיים בחיי הקהילות. תוכנם של הטקסטים הקנוניים העבריים והארמיים והמנהגים שהתלוו לקריאתם יצרו עולם אסוציאציות משותף, ואסוציאציות אלו יצרו בתודעת הדוברים מגע בין היסוד העברי לבין גורמים שמקורם בהקשר. יוצריהם של שימושי הלשון הללו יכולים היו להניח שבני שיחם יזהו את מקורם הטקסטואלי של היסודות העבריים, ומשמעותם החדשה תתבהר להם על רקע האסוציאציות המשותפות הקשורות אליהם. נראה כי מקצת הביטויים הללו נותרו בגדר שימושי לשון חד-פעמיים או הופצו רק בקרב דוברים מעטים, אך אחרים התפשטו בלשונות הדיבור והפכו יסוד של קבע באוצר המילים שלהן. באלו שוב לא הייתה

129 הנשקה, שקיעים, עמ' 98. שמות שתי פרשות אלו, החורזים זה בזה, מופיעים ביחד גם בתימן בפתגם זמן אלכ"ר מן **וישלח** אלי **בשלח** (= זמן הטובה **מוישלח** עד **בשלח**); מובא אצל אבישור, פתגמים, עמ' 449-450.

130 אבישור, פתגמים, עמ' 448; בן-יעקב, עמ' 162.

131 אבישור, פתגמים, עמ' 448. אבישור מביא שם (עמ' 447-450) רשימה מקיפה של פתגמים מסוג זה בעיראק, ומפנה לקהילות נוספות (עמ' 449-450, ובמיוחד הערה 38).

132 דיאנה, עמ' 242. בערים אחרות מופיע הפתגם בנוסח קצר יותר, הכולל את שמותיהן של שתי פרשות בלבד (תצווה, כי תישא); ראו למשל קמאו, עמ' 144.

הבנת מקורם של הביטויים הכרחית לתפקודם בלשון, והם עשויים היו להופיע לא רק בפי מי שהבין את תהליך היווצרותם, אלא בפי כול.

זיהוי התהליך ותיאורו תורמים להבנת הדינמיקה הפנימית של לשונות היהודים, ומצביעים על תרומתו האפשרית של חקר לשונות היהודים לתחומי מחקר נוספים. תכונות מסוימות שלשונות היהודים מתאפיינות בהן הופכות אותן לתחום פורה לחקר תופעות לשון ייחודיות, שהתהליך הסמנטי שנידון כאן הוא אחת מהן. תהליך זה אינו צפוי בכלל לשון שהיא, אלא פעולתו מוגבלת לקהילות דוברים ששמור בהן מעמד מרכזי לאוצר טקסטים משותף המאחד את חבריהן. בדיקה משווה של לשונות היהודים אפשרה להאיר הן את התהליך הסמנטי עצמו הן את הקשר בין מאפיינים סוציולינגוויסטיים של צורת לשון לבין תהליכי לשון העשויים לחול בה.

קיצורים ביביליוגרפיים

- אבישור, היסודות   י' אבישור, "היסודות העבריים בלהגי הערבית היהודית בעירק", מסורות ט-יא (תשנ"ז), עמ' 277-294
- אבישור, פתגמים   ———, "פתגמים ואמרות בעברית ובעברית-למחצה בערבית-היהודית המדוברת בעירק במאה העשרים", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 441-456
- באקי   R. Bachi, "Saggio sul gergo di origine ebraica in uso presso gli ebrei torinesi verso la fine del secolo XIX," *La rassegna mensile di Israel* 4 (1929), pp. 21-35
- ברדיה   G. Bedarida, *Ebrei di Livorno: tradizioni e gergo*, Firenze 1956
- בוניס, יסודות   ד' בוניס, "השימוש ביסודות עבריים וארמיים ביצירת סטירה בקרב דוברי ג'ודזמו", מסורות ט-יא (תשנ"ז), עמ' 319-333
- בוניס, לקסיקון   D. M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, with a foreward by S. Morag, Jerusalem 1993
- בן-טולילה   י' בן-טולילה, "המלים העבריות בחכיתיה", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 59-66
- בן-יהודה ובן-אמוץ   ג' בן-יהודה וד' בן-אמוץ, מלון אחול-מניוקי לעברית מדוברת, ב, תל אביב תשמ"ב
- בן-יעקב   א' בן-יעקב, עברית וארמית בלשון יהודי בבל, ירושלים תשמ"ה
- בנבנשתי   ד' בנבנשתי, מלים עבריות בספרדית-יהודית, ירושלים 1984
- בני קדם   Bene Kedem, "La Gnora Luna — scene di vita ebraica fiorentina," *La rassegna mensile di Israel* 6 (1932), pp. 546-579
- בר-אשר, אלג'יריה   מ' בר-אשר, "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (קהילות תלמסאן ועין תימושנת)", חקרי עבר וערב, בעריכת ח' בן שמאי, תל אביב וירושלים תשנ"ג, עמ' 135-191 (=בר-אשר, מסורות, עמ' 260-316)

- בר־אשר, אנוסים —, "על המרכיב העברי בלשונות הדיבור של צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, בעריכת מ' בר־אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 447-480
- בר־אשר, בחינות —, "בחינות בחקר המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה במזרח ובמערב", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 147-169 (=בר־אשר, מסורות, עמ' 208-229)
- בר־אשר, מלים —, "מלים עבריות וגלגוליהן בערבית היהודית בצפון אפריקה", דברי הכנס העברי המדעי השמיני באירופה, אוניברסיטת ברצלונה, בעריכת ת' גור־אריה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 125-139 (=בר־אשר, מסורות, עמ' 244-259)
- בר־אשר, מסורות —, מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ח²
- בר־אשר, מרוקו —, "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163-189 (=בר־אשר, מסורות, עמ' 147-172)
- גויטיין —, "ש"ד גויטיין, היסודות העבריים בשפת הדבור של יהודי תימן", התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 269-287 (נדפס לראשונה בלשוננו ג [תרצ"א], עמ' 356-380)
- דיאנה P. Diena, "Il giudeo-piemontese: tracce attuali e testimonianze sociolinguistiche," in *Ebrei a Torino*, Torino 1984, pp. 231-246
- דל מונטה C. Del Monte, *Sonetti postumi giudaico-romaneschi e romaneschi*, Roma 1955
- הארקאווי א' הארקאווי, יידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך, ניו יורק 1988
- הנשקה, המרכיב " הנשקה, המרכיב העברי בלשון הערבית המדוברת של יהודי תוניסיה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א [כעת יצא לאור כספר: ' הנשקה, לשון עברי בדיבור ערבי: אוצר המילים העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה - מילון ודקדוק, ירושלים תשס"ז - דמ"ב]
- הנשקה, שקיעים —, "שקיעים עבריים בערבית המדוברת של יהודי ג'רבה", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 77-118
- טראצ'יני, ניב B. Terracini, "Le parlate giudaico-italiane negli appunti di Raffaele Giacomelli," *La rassegna mensile di Israel* 28 (1962), pp. 260-295
- טראצ'יני, שרידים B. Terracini, "Residui di parlate giudeo-italiane raccolte a Pitigliano, Roma e Ferrara," *La rassegna mensile di Israel* 17 (1951), pp. 3-12, 63-72, 113-121
- יוכנוביץ G. Jochnowitz, "Judeo-Italian lexical items collected by Zalman Yovely," *Bono Homini Donum: Essays in Historical Linguistics in Memory of J. Alexander Kerns*, ed. Y. L. Arbeitman & A. R. Bomhard, Amsterdam 1981, pp. 143-157
- מודינה, הסמנטיקה מ' מאיר-מודינה, "על הסמנטיקה של המלים העבריות באיטלקית יהודית", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 93-99
- מודנה, תצורות —, "תצורות מקבילות באוצר המלים של לשונות היהודים: התפתחויות עצמאיות או השפעה הדדית", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, הטיבה ד, כרך א, ירושלים תש"ן, עמ' 189-196

- מורג, המגבש מורג, "המגבש המשולב של העברית: בחינות של צורה ושל משמעות", תעודה ט (תשנ"ה), עמ' 183-208
- מורג, המלים —, "המלים העבריות בלשונות היהודים: מספר היבטים כלליים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 101-114
- מורג, קורפוס S. Morag, "The Integrated Corpus of Hebrew Elements in Jewish Languages: Some Aspects of Analysis," *Vena hebraica in Judaeorum linguis: Proceedings of the 2nd International Conference on the Hebrew and Aramaic Elements in Jewish Languages (Milan, October 23-26, 1995)*, ed. S. Morag, M. Bar-Asher & M. Mayer-Modena (= *Studi Camito-Semitici* 5), Milano 1999, pp. 39-57
- מיכאל מ' מיכאל, "מלים וביטויים עבריים בלהג הערבי של יהודי בגדאד", נהרדעא 7 (תשמ"ט), עמ' 23-24, 26
- מילאנו A. Milano, *Il ghetto di Roma*, Roma 1964
- מסריילו G. Massariello-Merzagora, "Elementi lessicali della parlata giudeo-fiorentina," *Quaderni dell'atlante lessicale toscano* 1 (1983), pp. 69-101
- מרכוס ש' מרכוס, השפה הספרדית יהודית, ירושלים תשכ"ה
- סקאצוקיו L. Scazzocchio Sestieri, "Sulla parlata giudaico-romanesca," *Scritti in Memoria di Enzo Sereni*, a cura di D. Carpi, A. Milano & U. Nahon, Milano & Gerusalemme 1970, pp. 101-132
- פאוונצ'לו N. Pavoncello, *Modi di dire ed espressioni dialettali degli ebrei di Roma*, n. 1, Roma 1986
- פורטיס וצולי U. Fortis & P. Zolli, *La parlata giudeo-veneziana*, Assisi & Roma 1979
- צבר י' צבר, "היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 206-219
- קאלו M. Calò, *Chiacchere alla giudia*, Roma 1990
- קאסוטו מ"ד קאסוטו, "היסוד העברי בלשון דיבורם של יהודי איטליה", לשוננו 16 (תש"ח), עמ' 188-191
- קארה י' קארה, "היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן: בחינה לשונית", מחקרים בלשונות היהודים, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 113-145
- קמאו G. Cammeo, "Studi dialettali," *Il vessillo israelitico* 57 (1909), pp. 169-170, 214-215, 314-315, 359-361, 459-461, 504-505; 58 (1910), pp. 8-9, 148-149, 403-404, 448-450, 506-507, 543-545; 59 (1911), pp. 25-26, 52-53, 102-104, 143-144
- רבי ד' רבי, משלים וניבים יהודיים בגדדיים עם פרשנות לינגוויסטיקה ופולקלוריסטית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת דרופסי, פילדלפיה 1974

C. Rabin, "What Constitutes a Jewish Language," *International Journal of the Sociology of Language* 30 (1981), pp. 19–28

רבין

י' רצהבי, אוצר לשון הקודש של בני תימן, תל אביב תשל"ה

רצהבי

י' תדגי, "ביטויים עבריים שלא כפשוטם בערבית-היהודית של המערב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 552–539

תדגי